

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(66): 164-166

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

शुभश्री महान्ति

शोधच्छात्रा, शिक्षाविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपति:

स्मृतिग्रन्थेषु वर्णितं शैक्षिकमूल्यानि

शुभश्री महान्ति

प्राचीनभारते मानवजीवनस्य नियमनार्थं धर्मसूत्राणि लिखितानि आसन्। तानि षण्णां वेदाङ्गानाम् अन्यतमस्य कल्पवेदाङ्गस्य अन्तर्गतानि सन्ति। धर्मसूत्रेषु सामाजिकजीवनस्य, विविध-क्रियाकलापानाम्, आचारव्यवहारस्य तथा राज्ञां कर्तव्यस्य च नियमविधाननिषेधानां विस्तृतं वर्णनं प्राप्यते। एतानि धर्मशास्त्राणि इत्यपि कथ्यन्ते, यतः तेषु वर्णव्यवस्था, धर्मः, व्यवहारः, दण्डसंहिता, प्रायश्चित्तम्, उत्तराधिकारः, भक्ष्याभक्ष्यविवेकश्च इत्यादीनां विषयाणां चर्चा दृश्यते।

गौतमधर्मसूत्रानुसारं वेदाः धर्मस्य मूलं सन्ति। धर्मसूत्रेषु धर्मशास्त्रेषु च वर्णितानां सिद्धान्तानां मूलं वैदिकसाहित्यमेव अस्ति। अतः धर्मशास्त्राणां वेदानां धर्ममूलत्वप्रतिपादनं युक्तमेव। वेदाः न केवलं धार्मिकविषयान् प्रतिपादयन्ति, अपितु तेषु धर्मसम्बद्धविषयाणामपि प्रासङ्गिकः समावेशः दृश्यते। वस्तुतः धर्मशास्त्रसम्बद्धानां विषयाणां तथ्यात्मकं व्यवस्थितं च विश्लेषणं कर्तुं स्मृतिग्रन्थानां शरणं गन्तव्यम्।

स्मृतिग्रन्थानां निर्माणेन हिन्दुधर्मस्य महती परिपुष्टिः अभवत्। श्रुतिः स्मृतिश्च हिन्दुधर्मस्य प्रमुखौ आधारौ स्तः। धर्मशास्त्रेषु सर्वप्राचीना तथा सर्वाधिकप्रसिद्धा स्मृतिः मनुस्मृतिः अस्ति। तस्याः अतिरिक्तमपि अनेके स्मृतिग्रन्थाः तथा स्मृतिकाराश्च अभवन्, ये स्वस्वकाले अत्यन्तं प्रभावशालिनः आसन्। तेषु प्रमुखाः स्मृतिग्रन्थाः सन्ति— याज्ञवल्क्यस्मृतिः, नारदस्मृतिः, पाराशरस्मृतिः, अत्रिस्मृतिः, विष्णुस्मृतिः, व्यासस्मृतिः, भीष्मस्मृतिः, गौतमस्मृतिः, वशिष्ठस्मृतिः, भृगुस्मृतिः तथा अङ्गिरसस्मृतिः। स्मृतिकालीनसाहित्ये राज्यस्य तथा राज्ञः उत्पत्तिः, शासनव्यवस्था, कार्यपालिका, न्यायपालिका च विस्तरेण चर्चिताः सन्ति।

स्मृतिग्रन्थेषु केवलं धर्माचारव्यवहारसम्बद्धाः नियमाः एव न वर्णिताः सन्ति, अपितु शिक्षासम्बद्धानि अपि अनेकानि तत्त्वानि प्रतिपादितानि सन्ति। एतानि शैक्षिकतत्त्वानि व्यक्तेः सर्वाङ्गीणविकासाय अत्यन्तम् उपयुज्यन्ते।

१. चरित्रनिर्माणम्

स्मृतिषु सदाचारस्य, सत्यस्य, अहिंसायाः, दयायाः तथा विनयस्य महत्त्वं सम्यक् प्रतिपादितम् अस्ति। तासां मतानुसारं शिक्षा केवलं ज्ञानप्राप्तये न, अपितु उत्तमचरित्रनिर्माणाय अपि भवति। अयं भावः स्मृतिग्रन्थेषु स्पष्टतया दृश्यते। अत्र दयायाः महत्त्वं उदाहरणरूपेण निरूपितम् अस्ति। यथा-

परस्मिन्वंधुवर्गे वा मित्रे द्वेष्ट्ये रिपौ तथा।

आत्मवद्वर्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्तिता ॥४१॥ (अत्रिस्मृति)

अस्य श्लोकस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् मनुष्येण सर्वेषु प्राणिषु समभावेन व्यवहारः कर्तव्यः। सः कश्चित् बन्धुः, मित्रम्, द्वेष्टा अथवा शत्रुः भवेत्, तथापि तेषां प्रति आत्मवत् आचरणं करणीयम्। यथा मनुष्यः स्वस्य सुखदुःखयोः चिन्तां करोति, तथैव अन्येषामपि सुखदुःखयोः विचारः करणीयः। एषः समदृष्टेः भावः, करुणा, सहानुभूतिः च 'दया' इति कथ्यते। अतः दया न केवलं मानवीयगुणः, अपितु सामाजिकसौहार्दस्य तथा नैतिकजीवनस्य अपि आधारभूता भवति।

Correspondence:

शुभश्री महान्ति

शोधच्छात्रा, शिक्षाविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपति:

शैक्षिकमहत्त्वम् :***समत्वभावस्य विकासः।*****करुणा-सहानुभूत्योः संवर्धनम्।*****नैतिकचरित्रनिर्माणम्।*****सामाजिकसौहार्दस्य स्थापनम्।*****मानवतावादीदृष्टेः विकासः।**

अतः अयं श्लोकः विद्यार्थिनः सर्वेषु जन्तुषु दयाभावं समदृष्टिं च धारयितुं प्रेरयति।

२. गुरु-शिष्यसम्बन्धः

स्मृतिग्रन्थेषु गुरोः सम्मानः, सेवा तथा आज्ञापालनं शिक्षायाः आधाररूपेण स्वीकृतम् अस्ति। शिष्यस्य प्रमुखं कर्तव्यं गुरौ श्रद्धा, भक्ति तथा समर्पणभावस्य पालनम् इति प्रतिपादितम्। अत्र गुरुभक्तेः महत्त्वं उदाहरणरूपेण प्रदर्शितम् अस्ति -

एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिमन्यते ।

शुनां योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥१०॥(अत्रिस्मृतिः)

अस्य श्लोकस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् यः मनुष्यः एकमक्षरमपि शिक्षयितारं गुरुं न सम्मानयति, न वा पूजयति, सः गुरोः अवमाननदोषेन पापभाग् भवति। तस्य पापस्य फलस्वरूपं सः शतवारं शुनां योनिषु जन्म प्राप्नोति तथा अन्ते चाण्डालकुले जायते इति वर्णितम् अस्ति। अतः सर्वदा गुरुणां प्रति श्रद्धा, भक्ति, सम्मानश्च प्रदर्शनीयः। गुरोः आदरः न केवलं शिक्षाग्रहणस्य आधारः, अपितु व्यक्तित्वविकासस्य तथा नैतिकोन्नतेः अपि महत्त्वपूर्ण साधनम् इति स्मृतिकाराणां मतम्।

३. अनुशासनम्

स्मृतिग्रन्थेषु आत्मसंयमस्य, नियमपालनस्य तथा शिष्टाचारस्य विशेषमहत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति। अनुशासनं शिक्षायाः प्रमुखतत्त्वम् इति स्मृतिकारैः स्वीकृतम्। तेषां मते अनुशासनं तथा आत्मसंयमः व्यक्तित्वविकासस्य, नैतिकोन्नतेः तथा सामाजिक-सौहार्दस्य आधारभूतौ स्तः। मनुष्येण स्वेन्द्रियाणां निग्रहः, नियमानां पालनम् तथा सदाचारस्य आचरणं कर्तव्यमिति प्रतिपादितम् अस्ति। अत्र अनुशासनस्य तथा आत्मसंयमस्य महत्त्वं उदाहरणरूपेण वर्णितम् अस्ति, यथा -

यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ।

आसीनोऽधो गुरोः पार्श्वे पलके वा समाहितः ॥११॥

(नारद स्मृति ४.अभ्यु)

अस्य श्लोकस्य भावार्थः अस्ति यत् शिष्येण उचितसमये अध्ययनं कर्तव्यम्। सः यावत् गुरुः प्रसन्नचित्तः भवति, तावत् श्रद्धया अध्ययनं कुर्यात्। शिष्यः गुरोः समीपे, गुरोः अधः स्थिते आसने अथवा गुरोः शय्यायाः पार्श्वे उपविश्य एकाग्रचित्तः, विनीतः तथा समाहितः सन् अध्ययनं कुर्यात्। एतेन ज्ञायते यत् शिक्षाग्रहणे

अनुशासनस्य, विनयस्य, गुरुसम्मानस्य तथा एकाग्रतायाः विशेषं महत्त्वं वर्तते।

शैक्षिकतत्त्वानि (संस्कृते)-

गुरौ श्रद्धा तथा सम्मानभावः।

समयानुकूलम् अध्ययनम्।

एकाग्रता तथा मनोनिग्रहः।

विनयशीलता।

गुरुसन्निधौ ज्ञानार्जनस्य महत्त्वम्।

४. ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वम्

विद्यार्थिजीवने ब्रह्मचर्यपालनं, इन्द्रियनिग्रहः तथा अध्ययननिष्ठा आवश्यकः इति स्मृतिकाराः मन्यन्ते। अत्र उदाहरणार्थम् ब्रह्मचर्यस्य विषये लिखितम् अस्ति :-

वर्गश्रमस्वरूपं यत्पृष्टोऽहं तदुपादिशम् ।

तद्धर्मानपि शृण्वन्तु मुनयः क्रमशोऽधुना ॥१॥

वदुधर्मान् प्रवक्ष्यामि पूराऽस्मद्गुरुणोदितान् ।

आचारानपि विद्योपयोगिनो गुरुवेश्मनि । २।

पञ्चवर्षोत्तरं बालबालिका गुरुवेश्मनि ।

गच्छेयुः बालकाः पुम्भिः स्त्रीभिश्चाधिष्ठितेऽपराः

कृतोपनयनास्तत्र कुयुर्गुर्वनुशासितम् ।

यज्ञोपवीतमैकैकं धारयेयुर्निरन्तरम् ॥४॥

तद्धि कार्पासन्निभिन्नवतन्तुविनिर्मितम् ।

त्रिसूत्रमेकग्रन्थि स्याद्वासो विन्यासमेव वा । ५।

उपवीतात्परं पुंसां दिव्यो देहः प्रजायते ।

पितरावस्य चाचार्यसावित्र्यौ संभविष्यतः ॥६॥(६.भृगुस्मृति)

अत्र ब्रह्मचर्याश्रमस्य स्वरूपं वर्णितम् अस्ति। पञ्चवर्षीयः बालः वा बाला वा गुरुकुलं प्रति प्रेषणीयौ स्तः। बालकानां बालिकानां च कृते गुरुकुलानि पृथक्-पृथक् भवेताम्। गुरुकुले ये अन्तेवासिनः भवन्ति, तैः ज्येष्ठानाम् आज्ञापालनं कर्तव्यमेव।

उपनयनसंस्कारानन्तरं मनुष्यस्य दिव्यशरीरस्य जन्म भवति। तस्मिन् दिव्यजीवने आचार्यः सावित्री च तस्य माता-पितरौ इव मन्येते। एतस्मात् पूर्वं यत् शरीरं मातुः पितुः च शरीरात् उत्पद्यते, तत् केवलं मनुष्यजातेः व्यञ्जकं भवति। तदेव शरीरं प्रारम्भे अन्नपानादिमाध्यमेन रक्ष्यते, किन्तु उपनयनानन्तरं प्राप्तं दिव्य-जीवनम् आचार्येण उपदिष्टस्य मन्त्रस्य आवृत्त्या संरक्ष्यते तथा परिपोष्यते। अस्य वर्णनस्य तात्पर्यम् एतत् यत् उपनयनसंस्कारः केवलं धार्मिकसंस्कारः नास्ति, अपितु ज्ञानप्राप्तेः, आत्मविकासस्य तथा आध्यात्मिकजीवनस्य आरम्भबिन्दुरूपेण स्वीकृतः अस्ति। तस्मात् आचार्यस्य मार्गदर्शनं, सावित्रीमन्त्रस्य अध्ययनं तथा ब्रह्मचर्यपालनं विद्यार्थिनः जीवने विशेषमहत्त्वं वहन्ति।

६. आध्यात्मिकशिक्षा

ईश्वरभक्तिः, यज्ञः, ध्यानम्, स्वाध्यायः च जीवनस्य उन्नतये आवश्यकः इति स्मृतिषु निर्दिष्टम्। अत्र उदाहरणं स्वाध्यायः विषये लिखितम् अस्ति।

अधिकारादिचर्चा हि कर्मसु क्रियते सदा ।

न ज्ञाने नापि तद्धेतुपठनादौ मनोषिभिः ॥२३॥

ज्ञाने तत्साधने शास्त्र-विद्याभ्यासे तु केवलः ।
 प्राक्तनस्वात्मसंस्कारो ह्यधिकारस्य कारणम् ॥२४॥
 यस्य प्राक्तन संस्कारो यच्छास्त्राधिगमोचितः ।
 तस्य तत्राधिकारस्तु जन्मसिद्धः प्रकीर्तितः ॥२५॥
 ये च यज्ञोपवीतादिसंस्कारैः संस्कृता नराः ।
 त एव वेदशास्त्रादावधिकुर्वन्ति नेतरे ॥२६॥
 ग्रहणे धारणे सम्यक् पटवो वटवश्चये ।
 सर्वे यज्ञोपवीतादिसंस्कारार्हा भवन्ति ते ॥ २७ ॥

पात्रतायाः अयोग्यतायाश्च विषये चर्चाः केवलं विहितकर्तव्य-
 निर्वाहस्य सम्बन्धे एव भवन्ति, न तु ज्ञानस्य, तस्य प्राप्त्यर्थं कृतस्य
 अध्ययनस्य, अथवा शास्त्राध्ययनस्य विषये। ज्ञानप्राप्तेः साधनरूपेण
 कार्यं कुर्वतः शास्त्राध्ययनस्य पात्रतायाः एकमात्रं निर्धारकं
 पूर्वजन्मनः अथवा पूर्वजीवनात् प्राप्तः संस्कारः, जन्मप्रवृत्तिः वा
 सहजाभासः इति मन्यते।

येषां वेदशास्त्राध्ययनाय आवश्यकाः संस्काराः सन्ति, ते एव
 उपनयनसंस्कारस्य अनुष्ठानं कर्तुं तथा तदनन्तरं वेदाध्ययनं
 प्रवर्तयितुं योग्याः भवन्ति। अपि च, उपनयनसंस्कारस्य अधिकारः
 अपि तेषामेव कृते विहितः अस्ति, येषां ज्ञानप्राप्त्यर्थं, ज्ञानधारणाय
 च सहजयोग्यता विद्यते। अस्य तात्पर्यम् एतत् यत् उपनयनसंस्कारः
 केवलं सामाजिकः वा धार्मिकः संस्कारः न मन्यते, अपितु
 ज्ञानार्जनस्य तथा वेदाध्ययनस्य अधिकारप्रदायकः संस्कारः इति
 परिगण्यते। अतः ज्ञानग्रहणाय अपेक्षितानां संस्काराणां तथा
 योग्यानां व्यक्तीनामेव उपनयनसंस्कारे अधिकारः स्वीकृतः अस्ति।

७. सामाजिकमूल्यानि

मातापितृभक्तिः, अतिथिसत्कारः, परोपकारः तथा समाजहित-
 चिन्तनं शिक्षायाः महत्त्वपूर्णतत्त्वानि सन्ति। स्मृतिग्रन्थेषु एतेषां
 गुणानां विकासः आदर्शजीवनस्य आधाररूपेण प्रतिपादितः अस्ति।
 अत्र अतिथिसत्कारस्य महत्त्वं उदाहरणरूपेण वर्णितम् अस्ति -

त्रिसंध्यं स्नानमातिष्ठेत्सहिष्णुर्भूतजान्गुणान् ॥

पूजयेदतिथींश्चैव ब्रह्मचारी वनं गतः ॥७॥ (३.विष्णु)

अस्य श्लोकस्य भावार्थः अस्ति यत् वनं गतः ब्रह्मचारी, अर्थात्
 वानप्रस्थः, नित्यं त्रिसंध्यकाले स्नानं कुर्यात्। सः सहिष्णुः भवेत्,
 अर्थात् शीतोष्णादीन् द्वन्द्वान् तथा सुखदुःखादीन् समभावेन सहेतु।
 सर्वेषां प्राणिनां गुणान् आद्रियेत तथा अतिथीनां सत्कारं पूजनं च
 कुर्यात्। एवं वानप्रस्थस्य सदाचारः अत्र निर्दिष्टः अस्ति। अनेन
 श्लोकेन अतिथिसत्कारस्य महत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति।
 भारतीयसंस्कृतौ अतिथेः सम्मानः धर्मस्य तथा सदाचारस्य
 महत्त्वपूर्णः अङ्गः मन्यते। अतिथिपूजनं केवलं सामाजिककर्तव्यं न,
 अपितु विनयस्य, सेवाभावस्य तथा परोपकारवृत्तेः विकासस्य
 साधनम् अपि अस्ति।

८. सर्वाङ्गीणविकासः

शारीरिक- मानसिक- नैतिक- तथा आध्यात्मिकविकासस्य
 समन्वयः स्मृतिशिक्षायाः मुख्यलक्ष्यम् अस्ति। स्मृतिकाराः शिक्षां

केवलं ज्ञानार्जनस्य साधनरूपेण न पश्यन्ति, अपितु व्यक्तित्वस्य
 सर्वतोमुखविकासस्य माध्यमरूपेण अपि स्वीकरोन्ति। अत्र
 नैतिकविकासस्य महत्त्वं उदाहरणरूपेण वर्णितम् अस्ति -

मातृत्व परदारांश्च परद्रव्याणि लोष्ठवत्।

आत्मवत् सर्वभूतानि यः पश्यति से पश्यति ॥१२॥

(१०.आपस्तम्ब)

यः पुरुषः परस्त्रीषु मातृभावं धारयति, परधनं मृत्तिकाखण्डवत्
 तुच्छं मन्यते, तथा सर्वेषु भूतेषु आत्मवत् समदृष्टिं पश्यति, स एव
 वास्तविकः पण्डितः अथवा यथार्थदर्शी इति कथ्यते। अस्य श्लोकस्य
 तात्पर्यम् एतत् यत् नैतिकजीवनस्य आधारः शुद्धदृष्टिः, संयमः तथा
 समत्वभावः इति। परस्त्रीषु मातृभावधारणेन चरित्रस्य पवित्रता
 सूच्यते, परधने अनासक्त्या लोभस्य निराकरणं भवति, तथा सर्वेषु
 प्राणिषु आत्मवत् व्यवहारः करुणायाः, सहानुभूतेः तथा समदृष्टेः
 परिचायकः भवति। एते गुणाः मनुष्यस्य नैतिकविकासस्य
 प्रमुखाधाराः सन्ति।

उपसंहारः

स्मृतिग्रन्थेषु प्रतिपादितानि शैक्षिकतत्त्वानि आधुनिकशिक्षायामपि
 अत्यन्तं प्रासङ्गिकानि सन्ति। चरित्रनिर्माणम्, गुरुभक्तिः,
 अनुशासनम्, आत्मसंयमः, नैतिकमूल्यानि, सामाजिककर्तव्यपराय-
 णता, गुरु-शिष्यसम्बन्धः तथा सर्वाङ्गीणविकासः इत्यादीनि
 तत्त्वानि व्यक्तित्वनिर्माणे महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति। एतानि
 तत्त्वानि न केवलं व्यक्तेः नैतिकबौद्धिकविकासाय सहायकानि
 भवन्ति, अपितु समाजस्य तथा राष्ट्रस्य उन्नतयै अपि आधारभूतानि
 सन्ति। अतः स्मृतिग्रन्थेषु प्रतिपादितानां शैक्षिकसिद्धान्तानां
 अध्ययनं समकालीनशिक्षाव्यवस्थायाः परिष्करणे मूल्यवत् मार्ग-
 दर्शनं प्रदातुं समर्थम् अस्ति।